

PÁL JUDIT

ÖRMÉNYEK ERDÉLYBEN A 18–19. SZÁZADBAN*

AZ ÖRMÉNYEK BETELEPEDÉSE ERDÉLYBE

Az örmény népesség jelentős része a középkor óta diaszpórában él. Szétvándorlásuk különböző időszakokban és útvonalakon történt. Európában és Ázsiában szinte nincs fontosabb kereskedelmi telephely, ahol ne élt volna néhány örmény család is az elmúlt évszázadokban. Régióinkban jelentős számban a Krím-félszigeten telepedtek le, ahonnan később továbbvándoroltak főképp Lengyelország felé. Dél-Lengyelországban már a 14. században gazdag örmény telepek alakultak ki; gazdagságukat főleg a fűszer-kereskedelemben betöltött fontos szerepüknek köszönhetjük.¹ Miután Kaffát elfoglalták a törökök, a 15. század második felében a krími örmények nagy része Lengyelországba menekült, ahol jelentős kiváltságoknak örvendtek, és fokozatosan a kezükbe került Lengyelország keletre irányuló kereskedelme. Galíciában a 13. század óta folyamatban az örmények jelenléte; központjuk Lemberg volt, ahol az örmény püspök is székelte. A régióban² valószínűleg Galícia volt a kiindulópontja az örmények továbbterjedésének.

Moldvában az örmények megjelenését igen korai időszakra tehetjük; feltehetően már a 14. században fontos tényezőt jelentettek az akkor alakuló állam éle-

---

* Jelen tanulmány részei már megjelentek az alábbi helyeken: *Pál Judit: Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig.* In: Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák. Szerk. Lipták Dorottya, Ring Éva. Bp., 1996. (Gazdaság és társadalomtörténeti füzetek, IV.) 35–50.; *Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században.* Erdélyi Múzeum LIX (1997) 1–2. sz. 104–120.; *Pál Judit: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba.* In: *Kötődések Erdélyhez.* Szerk. L. Balogh Béni. Tatabánya, 1999. 64–73.; *Pál, Judit: Das Bild der Armenier in Siebenbürgen.* Siebenbürgische Semesterblätter (München). XII (1998) Nr. 1–2. 68–76.; *Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen.* In: *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa.* Hrsg. Löwe, Heinz-Dietrich-Töntsche, Günther H.-Troebst, Stefan, Köln-Weimar-Wien. Böhlau, 2000. 121–138.

1 *Sashalmi Endre: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala Báthori István korában. Idegen kereskedőelemek az erdélyi fejedelemségben.* In: *Történeti tanulmányok Dél-Pannoniából.* Szerk. Fülöp Miklós-Vonyó József. A dél-dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előadásai. Pécs, 1988. december 18–19. Pécs, 1994. 50–51.

2 *Schünemann, Konrad: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias.* In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.* Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1933. 214–216.

tében, főképp ami a kerskedelmet illeti. A galíciai eredetet valószínűsíti az is, hogy közösségeik a magdeburgi–lemergi jog szerint voltak megszervezve. A iași és botoșani örmény templomok építését általában a 14. századra teszik. Dimitrie Cantemir szerint az örmények a többi városlakóval és kereskedővel egyazon jogokat élvezték: ugyanúgy fizették az adót, ugyanolyan nagy és szép templomaik voltak, mint az ortodoxoknak, és vallásukat szabadon gyakorolhatták.³

Az örmények Erdélybe való telepedését ennek ellenére egyesek a vallási üldözések számlájára írják; mások szerint a fő indítók politikai vagy gazdasági természetű lehetett. Az egyik magyarázat szerint Duka vajda, maga is görög származású lévén, a görög kereskedőket támogatta az örmények rovására, ezért az utóbbiak 1671-ben részt vettek az ellene kirobbant felkelésben, és az örmény családok egy része a megtorlástól való félelmében menekült Erdélybe.⁴ 1672-ben és a közvetlenül megelőző években a török–lengyel harcok Moldva területén is zajlottak, Moldva felvonulási területet jelentett a török csapatok számára, s a dúlások szintén hozzájárulhattak az örmények áttelepüléséhez.⁵ Mások a belső harcok és a török támadások mellett hangsúlyozzák annak fontosságát is, hogy a török támadások miatt a Fekete-tengert a Balti-tengerrel összekötő kereskedelmi útvonal bizonyos időre Erdély területére tevődött át.⁶

A történelmi hagyomány az örmények erdélyi megtelepedését az 1672. évhez köti, és a fent említett események hatására a moldvai örmények egy nagyobb csoportja ekkor költözött be Erdélybe. Azonban nem jöttek ismeretlen országból: kereskedelmi kapcsolataikra Erdéllyel jóval korábbi időszakról vannak emlékeink. Nagy Lajos idejében már Nagyszebenben előfordultak örmény fűszerkereskedők. 1399-ben IX. Bonifác pápa már említette – más „hitetlenek” mellett – a brassói örményeket is, akik valószínűleg a levantei kereskedelemben érdekelt szász kereskedőkkel álltak kapcsolatban.⁷ A törökök balkáni előretörését követően aztán egyre inkább részt vettek Erdély külkereskedelmében. A mohácsi vész után a lengyelországi és moldvai örmények mellett megjelentek a tőkeerős konstantinápolyiak is, akiknek nagy szerepük volt abban, hogy az örményeknek sikerült megszerezniük a marhakereskedelem monopóliumát.⁸ Az 1529–30-as években a brassói számadáskönyvekben több örmény név is felbukkan, viselőik szintén külkereskedelemmel foglalkoztak.⁹

3 *Cantemir, Dimitrie*: Descrierea Moldovei. București, 1973. XVI. fejj. 297.

4 *Moldován Gergely*: Az örmények Moldvában. Armenia I(1887). 204–207. Moldvában mindenképpen voltak időszakok, amikor a vallási türelmetlenség megnyilvánult az örményekkel szemben, amint ez Tokati Minász verses krónikájából is kiderül. *Selian, Sergiu*: Un manuscris inedit și o controversă istorică. Revista istorică, serie nouă, IV(1993) nr. 5–6. 561–571., valamint Edroiu, Nicolae kiegészítéseit uo. V(1994) nr. 5–6. 579–583.

5 *Schünemann, Konrad*: i. m. 219–220.

6 *Tarisznyás Márton*: Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához. In: *uő*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982. 215.

7 *Schünemann, Konrad*: i. m. 216–217.

8 *Schünemann, Konrad*: i. m. 217.

9 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt II (1526–1540). Kronstadt, 1889. 172–174, 218–222.

A fejedelemség korában aztán egyre gyakrabban történik említés róluk. Báthori István idejében a levante-kereskedelem erdélyi útjának újjáéledése többek között az örmény kereskedők fokozott tevékenységét vonta maga után. A szász kereskedők 1581-ben ideiglenesen kieszközölték a fejedelemtől, hogy tiltsa be az örmény árusok bejövetelét Erdélybe.¹⁰ 1600. november 4-én az erdélyi országgyűlés elfogadta a „görögök, oláhok, dalmaták, örmények” elleni törvencikkelyt, amely büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik közülük áruikat máshol, mint a kijelölt helyen árusították.¹¹ 1632-ből az *Approbatae*ban szabályozták az örmények, görög, szerb, bolgár, dalmata és más kereskedők részvételét a fejedelemség kereskedelmében, a fejedelemre és tanácsosaira bízva, hogy a körülményekhez képest engedjék vagy tiltsák a szabad kereskedelmet, mint néha hasznosat, máskor pedig károsat a fejedelemségre nézve.¹² 1643-ban Csík-, Gyergyó- és Kászonszék generális congregatiója is elrendelte: „Az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni.”¹³

Egy 1760-as tanúvallomás az első örmény családok gyergyószentmiklósi megtelepedésének időpontját 1637-re teszi, és valószínűleg ekkor létesült a jelenlegi örmény templom helyén az „Idegenek temetője”. Egy 1735-ös feljegyzés két testvér, Hörcz Azbej és öccse, Vártig 1654. évi megtelepedéséről tud.¹⁴ Az erzsébetvárosi anyakönyv szerint pedig 1658-ban már az ottani Nikol lánya házasságra lépett a gyergyószentmiklósi Eránosz öccsével.¹⁵

E néhány adatból is kiderül, hogy a bevándorlás sem köthető csak egyetlen időponthoz; jóval korábban megkezdődött az 1672. évnél, és sokáig lassú beszívárgás formájában történt. Ilyen előzmények után jött át valószínűleg az örmények egy nagyobb csoportja 1672-ben, vagy a közvetlenül megelőző években, Moldvából az általuk jól ismert szorosokon, és telepedett le kezdetben ezek közelében – Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi-birtokon, Ebesfalván – kapcsolatban maradván moldvai rokonaikkal. Apafi Mihály fejedelem szívesen fogadta őket; egy részüket ebesfalvi birtokán telepítette le, és ezek tőle, valamint fiától, II. Apafi Mihálytól különböző kiváltságokat is kaptak: a szabad bíróválasztás jogát, szabadon kereskedhettek, kereskedelmi ügyekben a görög kompániához fellebbezhetek.¹⁶ Besztercéről azonban, ahol az örmények vezető rétege telepedett le – köztük Minász püspök is –, a szászok egy pestisjárvány ürügyén 1712-ben kiűzték a nemkívánatos konkurenciát. A kiűzés évében, röviddel ezt megelőzően, a városban 22 örmény családot írtak össze, valamint néhány özve-

10 *Sashalmi Endre*: i. m. 50.

11 *Apud Cicanci, Olga*: Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746. București, 1981. 20.

12 *Approbatae Constitutiones*. Lit. LII.

13 Idézi *Tarisznyás Márton*: i. m. 215.

14 Uo.

15 *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvárt, 1896. 61.

16 Uo. 69., 125.

gyet és árvát.¹⁷ Az itteni örmények – a vezető réteggel együtt – a kiűzést követően költöztek át Szamosújvárra, és itt megalapították az erdélyi „örmény metropolist”. Néhány örmény azonban mégis maradt Besztercén is; 1733-ban a görög kompánia összeírásában szerepel egy Iacobus Kozak nevű besztercei örmény is, akinek a szülei Moldvából jöttek, és ő több mint harminc évvel ezelőtt már Besztercén született és a városi bíró joghatósága alatt állt.¹⁸

Bár kezdettől fogva élveztek kiváltságokat, nem sikerült általános privilégiumot szerezniük. A 18. század elején megpróbálták nációként való elismerésüket kieszközölni az udvarnál, ez azonban nem járt sikerrel. 1714-ben a Bécsben tartózkodó Oxendiusnak a hívei levélben panaszkodtak, hogy „most az ország főemberei minket elválasztanak a szamosújváriaktól, és pedig a görgényieket, ebesfalviakat, gyergyóiakat, és ránk adót vetnek”.¹⁹ Szamosújvár 1726-ban, Ebesfalva 1733-ban kapott kiváltságlevelet III. Károlytól – ez utóbbi település akkor kapta Erzsébetváros nevét is –, amely önkormányzatot és első fokon bíraskodási jogot, valamint kvártély- és előfogat-mentességet biztosított. Szamosújvár 1736-ban 100 000 forintért zálogba vette a szamosújvári uradalom maradékát, 22 falut. 1752-ben Kandiát, amely tulajdonképpen Szamosújvár külvárosa volt, de az uradalomhoz tartozott, meg is vették. 1758-ban pedig Erzsébetváros vette meg – a rendek tiltakozása ellenére – az ebesfalvi uradalmat Bethlen Gábor udvari kancellártól. Az örmények a 18. században hármasságban éltek: gazdasági ügyekben a kincstártól, egyéb ügyekben a Guberniumtól függtek, védelemért pedig a főhadparancsnoksághoz kellett fordulniuk.²⁰

A kezdetben egységes örmény *compania* előbb kettévált, belső (Szamosújvár) és külső (Erzsébetváros központtal) compániára, majd a 18. század végén ez utóbbi is szétforgácsolódott. A székelyföldi örmények hosszú ideig az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már az 1715. évi összeírás külön említette a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi örmény bírót is, fellebbezési fórumuk azonban a 18. század végéig az erzsébetvárosi tanács maradt. Bár e két kisebb helységnek nem sikerült a Szamosújváréhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat elérniük – amelyek II. Józseftől szabad királyi városi rangot kaptak –, a széktől való bizonyos fokú önállóságukat viszont elismerték. 1796-tól mindkét helységben kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött, amely a bűnügyeket leszámítva minden örményekkel kapcsolatos ügyben illetékes volt.

17 *Ghițan, Teodor*: Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712. An. Anuar de cultură armeană. Serie nouă. I(1994). 109–118. Lásd még: *Szongott Krisztof*: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900. I. Szamosújvárt, 1901. 110–116.

18 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL). Erdélyi Kincstári Levéltár. F 234 Erdélyi Fiscalis Levéltár, VI/d szekrény, 4. fasc.

19 *Bárány Lukács*: Verzereskul Oxendius. Armenia II(1888) 138.

20 *Trócsányi Zsolt*: Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770). In: Erdély története. II. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1987. 1000–1001. 1733-ig – szórványosan később is – Erzsébetvárost Ebesfalvának nevezték, később Erzsébetvárosnak a kiváltságos várost nevezték, Ebesfalvának pedig a gyakorlatilag vele összeépült kiváltság nélküli „falusi” részt, amely az ebesfalvi uradalom része volt, és a város 1758-ban vette meg.

AZ ÖRMÉNY CSALÁDOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Ezen előzmények után tekintsük át az erdélyi örmények lélekszámának alakulását. A hagyomány 3000 örmény család beköltözéséről tud. Még a nemrég megjelent munkákban is a fenti számot találjuk vagy ennek némileg a „józan ész” alapján mérsékelt változatát. A betelepedés idejéből sajnos összeírások nem maradtak ránk, így a 18. század eleji összeírások alapján kell következtetnünk a néhány évtizeddel korábbi állapotokra is. Anélkül, hogy az örmények szerepét Erdély gazdasági életében csökkenteni kívánnánk, a 3000-es számot alaposan mérésékelnünk kell: a beköltöző családok száma 300 alatt lehetett, hiszen 1715-ben is mintegy 220–240 örmény család élt Erdélyben, és a 3000-et valószínűleg soha nem érte el a családok száma. Ezzel összefüggésben talán érdekes megjegyezni, hogy a 3000-es szám más mitikus történetekben is előfordul, így például Kézai Simon krónikája nyomán a székelyek hun eredetének mítosza is Csaba királyfi 3000 hunjáról tud, akik a vesztes csata után a Csigla mezején húzták meg magukat, és ők lettek a székelyek ősei.²¹

Az első ránk maradt összeírás 1698-ból csak az ebesfalvi örmény családfők neveit tartalmazza. Ekkor összesen 37 családfőt írtak össze, a felnőtt férfiak száma pedig 53 volt.²² 1715-ből a teljes ebesfalvi *compagnia* összeírása ránk maradt. Ebesfalván ekkor 69 családfő, 6 özvegyasszony és 10 koldus élt; Gyergyószentmiklóson a 43 családfő mellett 4–5 szegény özvegyasszonyt és 2–3 koldust találunk; Görgényszentimrén pedig 32 családfő, 2 özvegy és 4 koldus volt. Az ebesfalvi *compagnia*hoz tartozott a csíkszépvízi 15, a marosfelfalusi 17, a bonyhai 3, a petelei 7, a somlyói 4, a kézdivásárhelyi 1, a brassói 2 családfő is.²³ Egy évvel későbbi, 1716-ból való a szamosújvári örmények első összeírása is. A helységben ekkor 111 lakott „örmény telek” volt, 2 építés alatt, 1 lakatlan, összesen 130 családfő.²⁴

A 18. század elején, 1715–16-ban, Erdélyben összesen 323 családfőt, még kb. 15 özvegyasszonyt és kb. 20 koldust írtak össze, tehát ha az ötös szorzószámot fogadjuk el, az erdélyi örmények lélekszámát mintegy 1700 körülire tehetjük. Ez is bizonyítja a 3000 család legendájának tarthatatlanságát. Még ha figyelembe vesszük is, hogy az örmény lakosság fluktuációja meglehetősen magas volt, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc pusztításai demográfiai hanyatlást vontak maguk után. Ebesfalva leégett, és a szájhagyomány szerint a lakosság egy része visszaköltözött Moldvába, Szépvizet pedig a hagyomány szerint a tatárok dúlták fel a 17. század végén és hurcolták el a lakosságot. A népességmozgás nagyon erős lehetett a 17–18. század fordulóján, és később is jelentős

21 Lásd *Pál Judit*: Erdély népeinek eredetmítosza: a székelyek hun eredetének mítosza. In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. II. Szerk. Jankovics József–Nyerges Judit. Bp., 2004. (Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság)* 814–822.

22 MOL A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 46 Ügyiratok, 1698/580.

23 MOL A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 49 Vegyes conscriptiók, 5. cs. 13. fasc.

24 *Szongott Kristóf*: i. m. I. 117.

maradt egészen a 18. század közepéig. Ha a századfordulón alighanem a Moldvába visszatelepülők voltak többségben, a harcok lecsendesülésével az ellenkező irányú mozgás, az Erdélybe való bevándorlás lett sokkal jelentősebb, és folyamatosan zajlott a 18. század első harmadában, de még utána is a század közepéig, sőt, szórványosan még később is, miközben 1710 után a kivándorlás már nagyon csekély lehetett. A betelepülők túlnyomó többsége Moldvából jött, valószínűleg a családi összeköttetések révén, néhányan pedig Lengyelországból. Az 1735-ös összeírás alkalmával a gyergyószentmiklósi családfőknél feltüntették azt is, hogy hány éve élnek a helységben. A 77 családfő közül 31 Moldvából jött 15–50 évvel azelőtt, ami jól mutatja a bevándorlás folytonosságát. Az adatok alapján két nagyobb bevándorlási hullám is körvonalazódik: az egyik 1680, a másik 1705 tájékán. Ugyanekkor a csíkszépvízi 20 családfő mindegyike Moldvából jött, saját bevallásuk szerint 1710–1715 körül. A 6 kantai családfő csak 5 éve élt a helységben, tehát 1730 körül jöttek, 4 Moldvából, 2 pedig Csíkszépvíztől.²⁵

Kezdetben, mint már említettük, a népességmozgás jóval intenzívebb volt. Így például az ebesfalvi pap, Vartan Oxendius, Iaşiból jött át 1700-ban, és ugyanoda ment vissza 1708-ban a bizonytalan helyzet következtében.²⁶ A belső migráció is számottevő volt. 1732-ben, amikor gyergyószentmiklósi örmények segítséget kértek templomuk építéséhez a szamosújváriaktól, azzal érveltek, hogy azelőtt közülük is sokan laktak Gyergyóban, és a halottjaik közül is sokan nyugalomra a temetőben.²⁷ A későbbi beszivárgás kitetszik az erzsébetvárosiak 1755. évi panaszából a nagy adó miatt: „vadnak közöttünk olyanok, kiket Moldovából, Havasalföldiből, Lengyelországból csendes élet, nyugalom végett kihoztunk sok biztatásokkal, kik mostan más földin laknak s könnyen ad propria redealnak”.²⁸ Még 1855-ben is kért egy gazdag szmirnai örmény kereskedő két testvérével együtt letelepedési engedélyt Szamosújváron, mondván hogy példáját több örmény is fogja követni a török birodalomból.²⁹

Érdekes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy 1768–69-ben Mária Terézia környezetében felmerültek tervek az orosz–török háború kapcsán örmény menekültek letelepítésére Máramarosban. A terv kivitelével gróf Apponyi György máramarosi főispánt bízták meg, aki a felvilágosult abszolútizmus és a reformok lelkes híve volt. Az örmények odacsalogatása kezdeti sikereket ért el, 1769-ben néhány lengyelországi örmény család tényleg áttelepedett a máramarosi városokba. Bécsnek azonban még vérmesebb tervei voltak: más-hova is kívántak örmény menekülteket letelepíteni, ezért a királynő jelentős kiváltságokat ígért nekik. Az udvar különösen pártfogolta őket: részben nagyon jól beleillettek a merkantilista gazdaságpolitikába, előnyt jelentett katolikus vallásuk is, másfelől a zsidókat és a török alattvalókat kívánták velük ki-

25 MOL F 49 Vegyes conscriptiók, 5. cs. 13. fasc.

26 *Ávedik Lukács*: i. m. 107.

27 *Szongott Kristóf*: i. m. II. 271.

28 Az erzsébetvárosi bíró és communitas memorialéja. Armenia III(1889) 298.

29 *Szongott Kristóf*: i. m. II. 409–410.

szorítani a keleti kereskedelemről. Az erdélyi Kincstartóság is foglalkozott a kérdéssel, de az örmény települések túlnépesedésére hivatkozva nem akartak újabb örményeket befogadni. Végül a telepítési akció a kezdeti kisebb sikerek után eredménytelen maradt: részben azért, mert a harcok lecsendesülésével az örmények sem akartak tömegesen áttelepedni, részben pedig a hatóságok is passzívan ellenálltak.³⁰

KERESKEDELMI TEVÉKENYSÉGÜK

Az örmények Erdélyben is, mint máshol Kelet-Európában, kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül főleg bőrfeldolgozással foglalkoztak. Az erdélyi örmény társadalomban volt egy elég szűk, gazdag és sikeres kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők egy része pedig szerény körülmények között űzte az ipart vagy kereskedést. Gyakori volt a kettős vagy hármas foglalkozás is, hiszen a tímár és mészáros szakmák szoros kapcsolatban állnak az állat- és bőrkereskedelemmel.

Elsősorban azonban a marhakereskedelemre specializálódtak; Erdélyből, de jelentős számban Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel a szarvasmarhát, hogy aztán felhízalva adják tovább Pest és főleg Bécs piacain, jelentős szerepet töltve be Bécs húsellátásában. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagos adatok azt mutatják, hogy az állatexport képviselte a teljes kivitel több mint felét, és pl. 1733–34-ben ennek a 177 ezer forintra rugó összegnek a 90%-át az ököreexport tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.³¹

Erdély akkori elég fejletlen és főleg a külkereskedelemre specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Tőkeerőre nézve is legalább ilyen súlyt képviselnek a 18. század folyamán, hiszen már rövidebb betelepedésük után, 1700-ban ugyanannyi adót (1430 RFt) fizetnek, mint a szebeni és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.³² Trócsányi Zsolt szerint „nem túlzás, ha örmény kereskedők a 18. század derekán – második felében arra hivatkoznak, hogy fő kereskedelmi tevékenységük sok ezer forintos harmincad-bevételt eredményez a kincstárnak”, és ennek nyomán a kamarai igazgatás mint kincstári népeket védi őket.³³

Hogy képet alkothassunk kereskedelmi tevékenységük méreteiről, egy példát idéznék. 1740-ben tizennyolc szamosújvári kereskedő összesen 3690 ökröt hizlalt, legnagyobb részüket a gyulai pusztán, egyikük egymaga 650 állatot. Ugyanabban az évben az erzsébetvárosiak, saját bevallásuk szerint, mintegy félezer ökröt vásároltak fel, tehát abban az évben a két város kereskedőinek 42 ezer forint tiszta jövedelmet eredményezett a marhakereskedelem. 1751-ben egy erzsébet-

30 *Schünemann, Konrad*: i. m. 224–242.

31 Erdély története, II. 991.

32 *Trócsányi Zsolt*: i. m. 265.

33 Uo. 454.

városi örmény kereskedő 4 ezer forintot fizetett a harmincadra, ezek szerint évi forgalma ennek a többszöröse volt. Nem csoda, ha az örmény kereskedők konkurenciája ellen próbál védekezni a 18. század második felében a kormányzó, Samuel von Brukenthal, aki ellenzi, hogy a Gubernium tagjai saját „házi-örményt” tartsanak Nagyszebenben, és megíúsítja Mária Terézia tervét, hogy a vagyonos örmények polgárjogot kapjanak a szász városokban.³⁴

Jól rávilágít kereskedelmi módszereikre egy múlt század eleji szerző, aki leírta, hogyan vásárolták fel az örmények a szarvasmarhát részben Moldvában, hogyan hízlalták fel bérbe vett vagy saját legelőiken Erdélyben és az Alföldön, majd nagyobbrészt Bécsben értékesítették rövid lejáratú (2–3 hónapos) váltók és kötvények ellenében, és ezekre aztán árut vásároltak. Ezeket a váltókat Bécsben minden gyárban és lerakatban régóta készpénzként fogadták el – jegyzi meg a szerző. Azok, akik kizárólag csak a marhakereskedésre szakosodtak, átadták a váltókat más örmény kereskedőknek, akik Bécsben bevásároltak, majd otthon eladták áruikat, ebből kifizették a marhakereskedőket, akik aztán ezt új állatok beszerzésére fordították, és kezdődött a körforgás előlről. Ennek több előnye is volt, például nem kellett sok készpénzzel járniuk-kelniük, mikor szükségük volt, mégis nagy összeg fölött rendelkezettek, anélkül, hogy hitelhez kellett volna folyamodniuk; azonfelül sokkal nagyobb árukészletük volt, mintha csak a saját erejükre lettek volna utalva, és nem utolsósorban, hogy óriási hitellel rendelkeztek Bécsben.

Orbán Balázs így írt a gyergyóiakról: „Hanem az itteni örmények nem annyira ipar és helyi üzérkedés, mint inkább a kiviteli kereskedés által gazdagodtak fel; ennek egyik fő tényezője a marhakereskedés volt: mert a szentmiklósi örmények felszedték Csíkban és Moldvában a hízott marhát, s azt hajtsáiraikkal Bécsig, sőt távolabb is elszállították, még pedig oly nagy mérvben, hogy az évi kivitel 300.000 juh, 40.000 ökör és 10.000 ló volt”.³⁵ Szintén érdekes idézni a szamosújvári minoriták *Historia domus*ából 1775-ből egy erre vonatkozó részt: „Ez a kereskedés minden nemében gyakorlott nép, iszonyú marhafalkák számára, jó piacokat talált a külföldön. Évenként eladnak az örmények a különböző országokban, több mint százezer marhát és ha akadály (döghalál, árvíz, háború) nem állja útját a nyereségnek, elmennek a Magyar- és Németországgal határos felsőbb országokba is; Olaszországot is ez a hasznos kereső nemzet táplálja ugyanazon étkekkel”.³⁶

A kiskereskedelembe betöltött szerepük a vidék életében legalább ilyen fontos. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. 1755-ben báró Kemény Ádám kéri a szamosújvári főbíró, hogy hirdesse ki az új pusztakamarási vásárt, „minthogy az örménységből szokott a sokadalmak lelke állani”.³⁷ A gyergyószentmiklósi

34 G. D. Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. II. Hermannstadt, 1907. 169.

35 Uo. 104.

36 Szongott Kristóf: i. m. III. 23.

37 Szongott Kristóf: i. m. II. 322.

örmények kapcsán jegyezte meg Lebrecht, hogy kereskedelmük révén „életet lehelnek” az egész környékbe.

A múlt század közepén Benkő Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklósnak „40-nél több singes s más árukkal rakott boltyai léteznek, – kereskedését nagyobbára Örmények folytatták”, Szépvízen pedig ők bírják a piacot, és „öt singes, s egyéb árus boltyaik vannak, s minden kereskedést üznek, az őss magyar lakosok pedig a mellék utzákra, s azoknak is többnyire széleyeire szorultak lakaikkal, kis példa mit tesz az, hogy a Magyar nem üzte a kereskedést”.³⁸

Az örmények megtelepedésük után hamarosan szétrajzottak, ahogy Orbán Balázs írja „szétterjedtek ők az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek”.³⁹

Az örmény kereskedők már a 18. századtól béreltek az Alföldön állathizlálásra alkalmas pusztákat, melyeket gyakran meg is vásároltak, és ezek a gazdag kereskedők nemességet is szereznek maguknak. A 19. század elejétől pedig egyre többen telepednek át oda, ezáltal az örménység éppen a leggazdagabb és legmobilisabb rétegét veszti el.

Mint említettem, az örmények másik fő tevékenységi ága a bőrfeldolgozás volt. Az örmény tímárok már korán társaságba tömörültek; 1709-ben említik az örmény tímárcéhet Erdélyben, amely egy lengyelországi örmény társaság mintájára alakult, és bár szabadalomlevél híján, de teljesen az igazi céhek mintájára működött. 1759-ben tanúkihallgatást rendeltek el a gyergyószentmiklósi örmény tímárcéh ügyében, a főkormányshékhöz felküldött anyagból megismerhetjük a céh működését. A tanúk elmondják, hogy „amennyi örmény vagyon itten Sz. Mikloson egy néhányon kívül mind Timár mester emberek”, és úgy „folytatták mesterségeket mintha valóságos Privilégiumok volna, egymást büntetik, Táblát mint a Privilégiumos helyen jártattnak a Dékányok által”, vásárokra csak bizonyos számú kordovánt vihetnek, a céhmestert évente választják; mikor faluról árut hoznak be „a mint az első az árut kéri, fellyebb a másik közüllök nem kérheti, meg sem vásárolhattya, míg az első le nem mond rolla, mert másként meg büntetik egymást”.

A céhbe bárhova való örmény ifjat bevettek, de „az olly embereket penig, kik gazdagok, marhákkal, vagy egyéb árukkal kereskednek, nem szoktuk bévenni”. A céh gondoskodott az árubeszerzésről, az eladásról, azonban a feltörekvő mesterembereknek gátat is jelentett. Az egyik mester vallja, hogy ő nem egyezett bele az új rendelkezésbe, hogy csak bizonyos számú bőrt szabad vinni a vásárokra, „mivel én még több Portiot vagy adot adok, mint némely aki közüllünk az első Classisban vagyon, s én mégis az utolsóban vagyok, s ha rendelkezésünk nem volna, mindenkor több bőrt vinnék eladni”.

A gyergyói tímároknak egyezségük volt a szamosújváriakkal, hogy a debreceni vásáron minden 1600 kötés kordovánból (egy kötésben 6 bőr volt) 1000-et

38 Benkő Károly: Csik Gyergyó és Kászón leírások. II. Kolozsvár, 1853. 62, 145.

39 Orbán Balázs: A székelyföld leírása. Pest, 1869–1873. II. 75.

a gyergyóiak, 600-at a szamosújváriak vigyenek.⁴⁰ A mestereket három osztályba sorolták, az I. osztályú kereskedők 30–50 kötést vihettek a vásárra, a II. osztályúak 20–40-et, a III. osztályúak 10–30-at, és „az Erdélyben való vásárookra is az grádus szerint szabad vinnünk, a mint a czéhunk rendelése tartya”.⁴¹ Az említett tanúvallomás során az egyik tímár huszontkét nevet sorol fel, akik a tímárok „elei”, de „ezeken kívül is még sokan vagynak”.

A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tehát tímár volt, ezért is versenyezhettek a szamosújváriakkal, 1760 táján több mint százan üzték ezt a mesterséget, a század végén pedig már 160-an. 1800 körül a tíz vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezen kívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. századra egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz, két évvel később már csak hat műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, „az egész világ megpapucosodott” – ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantile Forum jegyzőkönyvében.⁴²

A marhakereskedelem mellett – és ennek visszaesésével fokozottabban – kezdenek az örmények rátérni a fakereskedelmre. A Keleti-Kárpátok erdőségei erre jó lehetőséget biztosítottak. A Maroson való tutajozásra már a fejedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem mindinkább az örmények kezébe kerül. Saját vagy bérelt fűrészmalmonokon vágatják a deszkát. Nagy mennyiségben vásárolnak a parasztoktól is, és vagy a Maroson úsztatják le Aradig, Soborsinig, vagy a Kis-Besztercén Moldva felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítették, sokszor görög, török vagy román kereskedők közreműködésével. A gyergyói deszkák sokszor Konstantinápolyig is eljutottak. Galacon általában a hajók építéséhez vásárolták a kétsinges ún. dulápdeszkákat, és keresettek voltak az árboznak való szálfa is.

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom egyik meghonosítói a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató Erdélyben, főként pedig a székely székekben. 1803-ban a Gubernium arra inti a gyergyószentmiklósiakat, hogy „a Könyörgő Örmény Társaságot és annak Tagjait mint akik azon Székben a pénznek forgását nem kitsin mértékben segítik minden nemű nyomorgatásoktól az igazság Sinór mértékéig óltalmazni igyekezzenek”. 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum fordul egy beadványban a székely közösséghez, amelyben kifejezik reményüket, hogy a közönség „meg fogja ösmerni, hogy az Örménységnek itten való megtelepedése nintsen a helybéli birtokos lakósnak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármi eladója legyen is a Ns. Közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő Örmény Lakósnak szokták megvásárolni”.

Hogy az örmények gazdasági tevékenységük révén a városiasodást is elősegítették, arra éppen e két székelyföldi telepük a jó példa. Íme, hogy mutatja be Orbán Balázs Szépvizet a múlt század közepén: „Szépvíz sokadalmakkal és he-

40 Szongott Kristóf: i. m. III. 39.

41 MOL Erdélyi Fiskális Levéltár. F 234, V. szekrény, fasc. 377.

42 Tarisznyás Márton: i. m. 99.

tivásárokkal biró falu csak, pedig sokkal városiabb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csík-Szeredának, téres piacán több emeletes ház és bolt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemü örmények idéznek elő”.⁴³

Végezetül, ha össze szeretnénk foglalni, hogy mit jelentettek az örmények Erdély gazdasági életében, azt hiszem ezt legjobban Michael Lebrechtnek a 18. század végén írt jellemzése érzékelteti: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérőségét éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.”⁴⁴

JUDIT PÁL

ARMENIANS IN TRANSYLVANIA IN THE 18–19TH CENTURIES

According to historical tradition, Armenians were settled in Transylvania in the year 1672, but the immigration cannot only be connected to a single year; it has started much earlier than 1672 and it happened as a slow infiltration. Though they enjoyed some kinds of privileges from their arrival, they could not obtain a general privilege. They tried to induce the court to acknowledge them as an own nation in the beginning of the 18th century, but they failed.

Traditions speak about the immigration of 3000 Armenian families. We find this, or the variety of this huge number even in the latest works moderated by the rational mind. Without reducing the role of Armenians in the economic life of Transylvania, we have to lacken the 3000 number thoroughly: the number of the immigrant families could be under 300, because in 1715 there were 200–240 Armenian families in Transylvania and presumably the number of the families had never reached 3000. Moving of population could be very strong in the turn of the 17th–18th centuries and it stayed significant till the middle of the 18th century. There were more who moved back to Moldavia in the turn of the century, but the opposite direction became more important after the calming down of battles. This opposite direction, the immigrant into Transylvania took place steadily in the first third of the 18th century and it lowered till the middle of that century, moreover it continued after it occasionally during the emigration could be very insignificant after 1710. Most of the immigrants came from Moldavia probably with the help of their family connections some of them from Poland.

Armenian people were engaged in trade and handcraft explicitly in leather processing in Transylvania as well as in other parts of Eastern-Europe. There was a very narrow, rich and successful trading circle within the community of Transylvanian Armenians; the major of the community was mainly tanners and merchants, they were the middle layer. The last part of the householders were engaged in trade under very modest circumstances. Double or triple occupation was also frequent because the tanner and butcher profession are related very close to animal and leather-trade. They were mainly specialized in cattletrade: they bought up the cattle from Transylvania and in significant numbers from Moldavia and Wallachia and then

43 *Orbán Balázs*: i. m. II. 74.

44 *Michael Lebrecht*: *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien, 1792. 98.

they reselled the feeded up animals in the markets of Pest and mainly in Wien. This way they played an important role in the meat supply of Wien.

Their role in retailment was also very important at least in the life of the countryside. Poor Armenians went about the country as itinerant vendors with their merchandise, purchased in Pest or other towns. Consequential upon their economical functions, Armenian people was one of the introducers of modern money circulation in Transylvania where mainly natural agriculture was kept on; exactly in szekler territories.

Armenian traders leased lowland plains on the Great Hungarian Plain suitable for fattening of animals already from the 18th century and they often could also buy these lands. These traders could obtain nobility for themselves as well. More and more Armenian traders settled down on these plains, so this way Armenians lost their richest and most mobile layer in Transylvania.